

НАУКОВІ ІДЕЇ ПРО ЦІННІСТЬ ЖИТТЯ В КОНТЕКСТІ ЇХ ВИКОРИСТАННЯ У ВИХОВАННІ ПІДЛІТКІВ

SCIENTIFIC IDEAS OF LIFE VALUE CONCERNING USE IN TEENAGERS' UPBRINGING

У статті загострюється увага на необхідності формування в дітей підліткового віку цінності життя як однієї з пріоритетних. Здійснюється аналіз наукових ідей щодо осмислення цінності життя у філософії, насамперед філософії екзистенціалізму, філософській антропології, педагогіці. З'ясовуються аспекти розгляду в працях дослідників вказаної цінності, насамперед її важливість для належного буття людини й суспільства. Визначаються показники цінності життя, що є досить важливими для підлітків у сучасних соціокультурних умовах, зокрема, такі як повнота життя, турбота про безпеку життя, творче самовираження. Наголошується на значенні залучення підлітків до різнобічної діяльності, насамперед творчо-духовної спрямованості, з метою формування в них цінності життя.

Ключові слова: життя людини, цінність життя, наукові ідеї, підлітки, формування, повнота життя, безпека життя.

В статье заостряется внимание на необходимости формирования у детей подросткового возраста ценности жизни как одной из приоритетных. Осуществляется анализ научных идей по осмыслению ценности жизни в философии, прежде всего философии экзистенциализма, философской антропологии, педагогике. Выясняются аспекты рассмотрения в трудах исследователей указанной ценности, прежде всего ее важность для

надлежащего бытия человека и общества. Определяются показатели ценности жизни, которые особенно важны для подростков в современных социокультурных условиях, в частности, такие как полнота жизни, забота о безопасности жизни, творческое самовыражение. Отмечается значимость привлечения подростков к разносторонней деятельности, прежде всего творческо-духовной направленности, с целью формирования у них ценности жизни.

Ключевые слова: жизнь человека, ценность жизни, научные идеи, подростки, формирование, полнота жизни, безопасность жизни.

The article stresses necessity of formation of life value priority among children. Scientific ideas analysis of life value consideration in philosophy, mostly concerning the philosophy of existentialism, philosophy anthropology, pedagogics is represented. Aspects of scientists' views as to the given life value are reflected, first of all its importance for a person and a society existence. Life value points are defined, that is rather significant for teenagers under modern social-cultural conditions, especially such as fullness of life, safety life care, creative self-expression. Importance of teenagers' involvement into various activity, mostly creative spiritual one is underlined.

Key words: person's life, life value, scientific ideas, teenagers, formation, fullness of life, life safety.

УДК 316.752:37.013

Шахрай В.М.,

докт. пед. наук, доцент,
завідувач лабораторії виховання
в сім'ї та закладах інтернатного типу
Інституту проблем виховання
Національної академії педагогічних
наук України

Постановка проблеми в загальному вигляді. Серед важливих виховних проблем сьогодення виокремлюється проблема формування в підлітків цінності життя як пріоритетної. Це зумовлено низкою явищ, що відбуваються як у суспільстві загалом, так і в підлітковому середовищі зокрема. Низка дослідників вказують на те, що в сприйнятті багатьох сучасних людей, які сформовані епохою споживання, цінність життя суттєво знизилася. Це зумовлено, зокрема, такими причинами: прагнення до задоволення постійно зростаючих потреб призводить до того, що людина стає нездатною до істинної радості, позитивної оцінки сьогодення, а життя постає перед нею насамперед в утилітарно-функціональному вимірі; зростання насильства в різних формах набуває характеру повсякденності, породжуючи байдужість до болі та смерті іншого, найважливішого чинника, завдяки якому людина осмислює цінність життя загалом [2, с. 157].

Науковці вказують на величезні зміни в бутті сучасної людини, що вимагають від неї швидкої адаптації до соціального, технологічного, природного світу, призводячи до напруження фізичних, інтелектуальних і духовних сил, а тому людина має дбати про забезпечення свого повноцінного

життя. Експерименти, які проводяться над людською природою (наприклад, клонування тощо), гостро ставлять питання збереження цілісності людської особистості [12, с. 110].

Про нагальну необхідність формування цінності життя в підлітків свідчать такі факти, як погіршення здоров'я школярів, пов'язане, зокрема, з палінням і вживанням алкоголю, збільшення випадків суїциду, зростання насильницьких дій у ставленні підлітків один до одного тощо [20].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У низці сучасних публікацій, насамперед із філософії (Л. Баєва, О. Гінатуліна, П. Гуревич, Л. Сохань, С. Труньов) [2; 5; 6; 12; 17], загострюється увага на важливості осмислення цінності життя сучасною людиною та розумінні цієї проблеми суспільством, висвітлюються окремі аспекти вказаної цінності з посиланням, зокрема, на думки мислителів минулого (І. Бех, Р. Малиношевський, О. Матюхіна та інші вчені) [4; 7; 9; 10; 11]. Водночас аналіз наукових ідей щодо цінності життя з метою їх використання у виховній роботі з підлітками не проводився, що й зумовило написання статті.

Мета статті полягає в аналізі наукових ідей про цінність життя людини та визначенні, з огляду на

думки мислителів, змісту й способів формування вказаної цінності в дітей підліткового віку в сучасних соціокультурних умовах.

Виклад основного матеріалу. Хоча людське життя завжди хвилювало філософів, найбільш випукло проблему цінності життя було піднято у філософії наприкінці XIX – на початку XX ст., насамперед представниками філософії життя. Мислителі цієї школи намагалися пояснити феномени життя через безпосереднє людське переживання, через почуття та інстинкт. Л. Баєва стверджує: «Інтерес до поняття життя на межі XIX – XX ст. був не новим, проте досить гострим і своєчасним. Багато в чому його можна розцінити як переживання етапу переходу до нового якісного стану суспільства, де, з одного боку, людина стає «масовою», а з іншого – дедалі більше зближується з технікою» [2, с. 138].

Небезпека для повноцінного розвитку людської особистості, що пов'язана з розвитком техніки, посиленням ритму життя в індустріальному суспільстві, висвітлена в багатьох наукових дослідженнях. М. Бердяєв, зокрема, наголошував на тому, що технічний та економічний процес сучасної цивілізації перетворює особистість на своє знаряддя, вимагаючи від неї безперервної активності, використання кожної миттєвості життя для дії [3, с. 495]. Це спричинює виснаження особистості, зупинку притоку до неї духовної енергії, тому, на переконання мислителя, «подальше існування людини робиться проблематичним» [3, с. 497].

Розвиток техніки, економіки, на думку Е. Фромма, у XX ст. привів до того, що людина почала почувати себе нікчемною перед світом комп'ютерів, невизначеності, безробіття, а це посилює прагнення людини до втечі від свободи, яку вона здобула, визволившись із пут доіндивідуалістичного суспільства. Свобода принесла людині незалежність і раціональність та водночас ізолювала її, пробудила почуття безсилля й тривоги. Е. Фромм переконаний, що в індустріальному суспільстві вирости «гігантські сили, які загрожують виживанню людини» [18, с. 10]. Тому надзвичайно важливо для повноцінного функціонування людини дорости до «повної реалізації позитивної свободи, заснованої на неповторності та індивідуальності кожного» [18, с. 8].

Антропологічні філософські напрями XX ст., зокрема філософська антропологія, екзистенціалізм, обґрунтовують цінність індивідуального людського життя. Екзистенціалізм звертав граничну увагу на унікальність буття людини, вважав, що сутність людського життя не можна висловити абстрактними поняттями, а тому потрібне живе, трепетне розуміння його [6, с. 245–246]. Свою назву екзистенціалізм отримав від слова «екзистенція», що означає «існування». У житті кожної людини бувають такі миті, які екзистенціалісти

називають прикордонними ситуаціями, коли вона осягає самотність власного існування. Один із яскравих представників екзистенціалізму А. Камю бачив сутність і смисл життя людини в боротьбі проти умов, які сковують її розвиток. Боротьбу філософ визначав як бунт і характеризував його як рух самого життя, що вивисує людину. Такий бунт має засновуватися на ідеях любові й щедрості, оскільки бунт, що заряджений злобою, починає заперечувати життя [8, с. 355]. Згаданий філософ власним життям показав зразок боротьби з важкою хворобою та переборення несприятливих життєвих умов [1].

У філософії екзистенціалізму цінним є насамперед те, що вона стверджує гідність і значущість будь-якої людської особистості, незаперечні її права на духовну свободу й гідні умови життя. Екзистенціалісти визначають людину через її діяння. Може здатися, що філософія екзистенціалізму є сумною, песимістичною, проте таке враження є помилковим, адже екзистенціалізм озброює людину метою, що одухотворяє [6, с. 251].

Один із найвизначніших представників філософської антропології М. Шелер, роздумуючи про сутність людини і її життя, доходив висновку про принципову неможливість однозначного визначення цих понять, адже це означало б заперечення свободи й багатоманітності людини. У цьому разі, на думку філософа, важливо зрозуміти принцип, завдяки якому людина стає людиною. М. Шелер вважає, що цей принцип перебуває поза тим, що називають життям, і позначається словом «дух», що включає розум, розмаїті емоційні й вольові акти: доброту, любов, каяття та благоговіння [22, с. 84]. Носієм духовних актів у М. Шелера є людина як особистість, яка постійно ставить питання про навколишній світ і своє місце в ньому.

Поняття життя є центральною категорією етичного вчення А. Швейцера. У праці «Культура та етика» він висунув ідею благоговіння перед життям, що визначає цінність життя як таку, яка має безумовний пріоритет серед інших цінностей (релігія, держава, нація). Одне з головних завдань сучасної йому філософії А. Швейцер бачить в осмисленні сутності життя людини та стверджує, що справжня філософія повинна виходити з безпосереднього та всеосяжного факту свідомості. Цей факт свідчить: «Я є життя, яке хоче жити, я є життя серед життя, яке хоче жити» [21, с. 306]. На переконання мислителя, принципи, переконання й ідеали, що виникають у суспільстві, варто вимірювати критеріями етики благоговіння перед життям та схвалювати тільки те, що узгоджується з гуманністю, і захищати інтереси життя й щастя людини [21, с. 326]. Етика благоговіння перед життям вимагає від людини поряд із розвитком усіх своїх здібностей (в умовах найширшої матеріальної й духовної свободи) співчуття до інших людей

і діяльної співучасті в їх житті, постійного усвідомлення всієї відповідальності, що накладається на неї життям [21, с. 331].

У сучасній філософії проблема цінності життя досліджується Л. Баєвою, О. Гінатуліною, П. Гуревичем, О. Матюхіною, Л. Сохань, С. Труньовим та іншими вченими. П. Гуревич наполягає на тому, що тлумачення цінності життя як святині є беззаперечним, адже якщо немає земного існування, то решта цінностей втрачають своє значення. Людство, на думку дослідника, не зможе продовжити власне буття, якщо воно перестане сприймати життя як найвищу цінність [6, с. 258]. Усвідомлення цінності життя дає людині відчуття його повноти. Мислитель упевнений: «Коли людина замислюється про таємниці свого життя та про ті зв'язки, які поєднують її із життям, у неї неминує народжується інше ставлення до життя. Це не може не привести до етичного самоствердження. Так, жити людині стане важче, ніж раніше, коли вона жила лише для себе. Проте водночас її життя стане багатшим, прекраснішим і щасливішим. Адже людина буде не просто жити. Вона буде по-справжньому відчувати життя» [6, с. 271].

В. Таланов та В. Єфимов найважливішою цінністю серед інших загальнолюдських цінностей називають життя саме по собі [16, с. 75]. На їх думку, «життя саме по собі, життя як фізичне існування – вихідна цінність, першоцінність», що є джерелом та умовою існування всіх інших загальнолюдських цінностей [16, с. 78]. Це ставить перед кожним необхідність берегти, турбуватися про життя, подовжувати та поліпшувати його, наповнювати високими смислами, всебічно турбуватися про своє здоров'я, про забезпечення належного фізичного й душевного стану, формування позитивного ставлення до життя. Тому в час надзвичайно високих психічних і фізичних навантажень піклування про себе стає необхідною умовою виживання людини. Важливим є також усвідомлення людьми дихотомії «життя – смерть». Ця проблема, на думку науковців, у наш час відсунута в тінь, причиною чого є біг людства наввипередки із самим собою, що пригнічує, перетворює людину на тимчасову істоту з поверхневими почуттями, неглибокими думками, спрямовану на досягнення найближчих цілей, оволодіння спрощеними моделями життя. Дослідники вважають, що багато невдач і нещастя відбуваються через нерозуміння життєвої важливості роздумів про дихотомію «життя – смерть» [16, с. 81].

Проблема цінності життя людини насамперед у сучасних суспільних умовах є предметом наукових розвідок Л. Баєвої. Дослідник стверджує, що цінність життя є первинною в аксіологічному сенсі, оскільки є поняттям загальним, максимально багатим за змістом, що вбирає в себе все різноманіття можливих проявів і потенцій [2, с. 148]. На її думку,

ціннісний статус життя пов'язаний із його цілісністю, поєднанням у його основі різних, зокрема й протилежних, чинників і рівнів. Ця єдність дає змогу пов'язати сфери буття в певний синтез, знайти динамічний варіант існування та вдосконалення. Л. Баєва вважає, що життя є поєднанням елементів, зокрема: 1) життя – єдність минулого, теперішнього та майбутнього; 2) життя – єдність внутрішнього й зовнішнього, свого та іншого; 3) життя – єдність потенційного й реального, небуття та буття, можливості й творчості; 4) життя – єдність природного та духовного [2, с. 142–144]. Цінність життя не мислима без його внутрішньої основи – пошуку сенсу. Складовою частиною оцінки життя є ставлення людини до смерті, що є не лише найбільшим злом, а й важливою умовою надання життю найвищої цінності. У такому разі думки про смерть нам життєво необхідні, адже тільки завдяки їм можна по-справжньому оцінити життя. Автор говорить: «Смерть є не стільки ціннісною альтернативою життя, скільки найважливішою умовою виключно високого його оцінювання та розуміння» [2, с. 156].

Відомий український філософ Л. Сохань наголошує на тому, що життя людини має як соціальну, так і індивідуально-особистісну цінності. Дослідник стверджує, що життя – це «безперервний рух, трансформація, пошук і творчість, і в цьому вирі змінюється сама людина як носій та творець людського способу буття» [12, с. 195]. Для забезпечення своєї життєздатності людина на всіх етапах історичного й індивідуального шляху повинна мати певний життєвий потенціал. Л. Сохань визначає такі можливі типові моделі життєздійснення: а) часткову, неповноцінну (односторонню); б) деформовану (з порушенням моральних, соціально-психологічних або навіть правових норм); в) цілісну, всебічну (або багатосторонню), що припускає розвиток і включення в процес життєдіяльності людини всього потенціалу її можливостей [12, с. 197]. Найбільш важкий для людини третій варіант, і тому він не так широко поширений у людському суспільстві. З метою досягнення повноти життя індивіди повинні мати волю до життя, що відображається в готовності й здатності людини відповідально ставитися до життя, мужньо долати всі труднощі, негаразди й перешкоди та в процесі активної життєдіяльності втілювати свої прагнення й цілі [12, с. 341].

Цікавими є думки про життєбуття людини мислителів-постмодерністів, які вказують на загрозу для сучасної особистості втрати цілісності, перетворення її на розщеплену на частки людину, яка губиться в край складному для неї світі, стаючи глибоко нещасною [19, с. 108].

Значну увагу проблемі життя людини, утвердження його гідності й цінності приділяв український педагог В. Сухомлинський. Він наголошує-

вав на тому, що в системі морального виховання молоді винятково важливим є «утвердження в юних серцях думки про те, що людина – найвища цінність, що людський дух безсмертний, що у величі, повноті, моральному багатстві життя полягає та мета, до якої справжня людина прагне все життя» [15, с. 449]. Педагог-філософ був переконаний, що дітей необхідно підводити до роздумів про те, що таке життя, яка величезна цінність дається людині та як треба її берегти [15, с. 458]. Необхідним він вважав приведення особистості учнів до відчуття в собі Людини [13, с. 258], яке складається з радості, щастя, життєрадісного світосприймання [13, с. 152]. Видатний педагог активно користується категорією «щастя» як найвищим якісним показником людського буття, на формування чого має спрямовуватись виховна дія. Він зазначає: «Щастя – це гармонія почуття власної гідності, радості й повноти творчого життя, з одного боку, та обов'язку свідомості й почуття обов'язку перед іншими людьми, перед колективом, перед суспільством – з іншого» [15, с. 456–457]. В. Сухомлинський робить наголос на єдності життя фізичного й духовного, здоров'я дитини та її душевного стану. Він стверджує: «Добре здоров'я, відчуття повноти, невичерпності, фізичних сил – найважливіше джерело життєрадісного світосприймання, оптимізму, готовності подолати будь-які труднощі» [14, с. 125]. Як і А. Швейцер, український педагог загострює увагу на необхідності виховання цінності всього живого – виховання в душі «сердечної турботи, тривоги, неспокою про живе і красиве (про рослини, про квіти, про птахів, про тварин)» [14, с. 149].

В. Сухомлинський підкреслював, що діти мають усвідомлювати також конечність життя, а для цього необхідно розвивати їх життєстійкість і здатність цінувати як своє життя, так і життя інших. Педагог говорив: «Я завжди прагну до того, щоб розуміння життя й смерті, почування та переживання ні з чим не порівняної втрати підносило маленьку людину, умудряло її, вносило в її думки та в серце громадянську зрілість, виховувало велике вміння дорожити людьми, ставитись до них як до величезної цінності» [15, с. 458].

Цілеспрямованому формуванню в підлітків ціннісного ставлення до людського життя присвячені роботи І. Беха. Науковець здійснює глибоке обґрунтування гідного життя людини, насамперед молоді, у сучасних соціокультурних умовах на засадах духовності, відповідальності й творчості; розкриває значущість формування в дітей умінь жити в мирі та злагоді з іншими, умінь турбуватися про своє життя й здоров'я. До сфери духовних цінностей як основи виховання особистості І. Бех включає сенс життя, милосердя, сенс справедливості, чесності, толерантності, любові, добра тощо, наголошуючи на тому, що «шлях глибокого усвідомлення ціннос-

тей нелегкий, він потребує складної й специфічної внутрішньої роботи щодо когнітивно-емоційного поцінування свого життя» [4, с. 367–368]. Розглядаючи сутність духовних цінностей із позицій християнського світогляду, науковець стверджує, що вихідною цінністю для розгортання морально відповідального життя людини є любов [4, с. 373], а також віра й надія, а тому доцільно залучати підростаючу особистість до цінностей християнської культури, оскільки «сама вона утверджує уявлення про особистість та особисті стосунки як безумовно пріоритетні» [4, с. 373]. Всебічно розглядаючи спадщину В. Сухомлинського, сучасний теоретик виховання виокремлює ті питання, які є вкрай важливими в сучасній суспільній ситуації, – екзистенційні основи теорії виховання В. Сухомлинського, пов'язані із сутнісними засадами життя людини, та осмислення життя особистості як провідної цінності. В основі цього підходу – спрямованість на виховання в дітей відчуття радості життя, захист життя від усього, що заважає досягати ідеалу, готовність до духовного ризику [4, с. 807–811].

Педагогічна антропологія як цілісне знання про життя обґрунтовує необхідність проникнення в процесі виховання в природу людини, розуміння її сутності [11, с. 5–6]. Представник педагогічної антропології Б. Бім-Бад стверджує, що людина не може розвиватися частинами, а тому необхідно врівноважувати розвиток емоційної, розумової, ціннісної, вольової та фізичної сторін особистості. На його переконання, це є законом зміцнення в природі людини кращого та переборення гіршого. Виняткову роль у формуванні життєздатної людини має відігравати школа, яка покликана сприяти оволодінню життям, витримувати його протиріччя, перемагати їх напруженість і гостроту, вносити в життя гідне, красиве й корисне [11, с. 489].

Вважаємо, що розглянуті вище наукові погляди дають можливість більш чітко зрозуміти значущість проблеми цінності життя в сучасних соціокультурних умовах, визначити основні показники цінності життя людини та окреслити педагогічні завдання, спрямовані на дієве формування вказаної цінності в дітей і молоді, насамперед підлітків. Хочемо зацентувати увагу на певних міркуваннях.

Цінність життя має бути пріоритетною серед інших цінностей в умовах поширення насильства, військових протистоянь, збільшення проявів тероризму, масовості споживацької психології, відчуженості людей один від одного, що призводить до помітного знецінення життя, зокрема, у підлітковому середовищі.

Прискорена наповненість буття людини, насамперед молоді, різними видами сучасної техніки не лише сприяє вдосконаленню індивідів (зокрема, шляхом розширення інформації про

навколишній світ), а й може зумовлювати їх однобічний розвиток, звужувати коло безпосереднього міжособистісного спілкування, посилювати різноманітні маніпуляції свідомістю, що нерідко призводить до трагічних випадків. Тому постає завдання навчання підлітків правилам безпечного користування сучасними технічними пристроями, Інтернетом, що має включати здатність і готовність дітей до обмеженого їх використання. Педагогічна допомога має спрямовуватися на вихід підлітків із віртуального світу комп'ютерів у світ прямої людської комунікації.

Надзвичайно важливого значення набуває турбота підлітків про безпеку життя, не лише власного, а й інших, про усвідомлення його конечності, що має підводити дітей до високої оцінки життя, ставлення до нього як до найбільшої вартості.

Цінність життя передбачає належне функціонування не лише фізичної його сторони, а й духовної, що знаходить прояв у повноті життя, його наповненні високими смислами, ідеалами, гідними вчинками, відчуттями щастя, радості, любові, віри, надії, свободи.

Ефективним способом формування цінності життя в підлітків, на нашу думку, є залучення їх до різних видів діяльності (спортивної, мистецької, трудової тощо), що створює умови для творчого самовираження й самоствердження дітей, сприяє розвитку життєвого оптимізму та здатності переборювати різноманітні життєві труднощі. Формування цінності життя в підлітків має здійснювати насамперед школа у партнерській співпраці з батьками.

Висновки. Аналіз праць наукових ідей щодо цінності життя людини свідчить про нагальну потребу формування в підлітків у сучасних соціокультурних умовах вказаної цінності. До показників цінності життя особистості відносимо безпеку життя, повноту життя, творче самовираження, що дає можливість визначити основні напрями у виховній роботі зі школярами з формування в них цінності життя. Вагоме значення в цьому процесі має залучення підлітків до різнобічної діяльності, насамперед творчо-духовної спрямованості.

Подальші дослідницькі пошуки в царині проблеми формування цінності життя в підлітків будуть спрямовані на обґрунтування структури поняття «цінність життя підлітків» та з'ясування педагогічних умов формування цінності життя в підлітків у взаємодії школи й сім'ї.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Бадрак В. Альберт Камю: творчість, що відсуває смерть. Дзеркало тижня. 2013. № 40. 1–8 листопада. URL: https://dt.ua/personalities/alber-kamyu-tvorchist-scho-vidsuvaye-smert_.html (дата звернення: 25.06.2018).
2. Баева Л. Ценностные основания индивидуального бытия: опыт экзистенциальной акси-

ологии: монография. М.: Прометей; МПГУ, 2003. 240 с.

3. Бердяев Н. Философия творчества, культуры и искусства: в 2 т. М.: Искусство, 1994. Т. 1. 542 с.

4. Бех І. Виховання особистості: підручник для студ. вищ. навч. закл. К.: Либідь, 2008. 848 с.

5. Гинатулина О. Ценность существования человека в философии жизни. Вестник Вятского государственного университета. 2010. Т. 4. № 3. С. 51–54.

6. Гуревич П. Философская антропология: учеб. пособие. 2-е изд., стереотип. М.: Омега-Л, 2010. 607 с.

7. Життєзнавство в сучасній школі: від теорії до практики: практико-орієнтований посібник / за ред. І. Єрмакова. К., 2016. 590 с.

8. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство / пер. с франц. М.: Политиздат, 1990. 415 с.

9. Малиношевський Р. Цінності життя старших підлітків як проблема педагогічного аналізу. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: збірник наукових праць. К., 2017. Вип. 21. Кн. 2. С. 20–30.

10. Матюхіна О. Життя як найвища цінність буття – провідна ідея філософії Альберта Швейцера. Вісник Національного авіаційного університету. 2013. № 2. С. 47–51.

11. Педагогическая антропология: учеб. пособие / авт.-сост. Б. Бим-Бад. М.: УРАО, 1998. 576 с.

12. Сохань Л. Искусство жизнетворчества. Предназначение. Жизнетворчество. Судьба: социологические очерки, социально-психологические эссе, интервью, глоссарий. К.: Изд. дом Дмитрия Бурого, 2010. 576 с.

13. Сухомлинський В. Вибрані твори: в 5 т. К.: Радянська школа, 1976. Т. 2. 670 с.

14. Сухомлинський В. Вибрані твори: в 5 т. К.: Радянська школа, 1977. Т. 4. 638 с.

15. Сухомлинський В. Вибрані твори: в 5 т. К.: Радянська школа, 1977. Т. 5. 639 с.

16. Таланов В., Ефимов В. Личность: общечеловеческие ценности, забота о себе и выбор смыслов жизни. Философские науки: международный журнал экспериментального образования. 2015. № 8. С. 75–81.

17. Трунев С. Жизнь как ценность: проблемы и противоречия. Философия и общество. 2008. № 4. С. 118–125.

18. Фромм Э. Бегство от свободы / пер. с англ., общ. ред. П. Гуревича. М.: Прогресс, 1995. 256 с.

19. Черниш Н. Соціологія: курс лекцій. Львів: Кальварія, 2003. 544 с.

20. Шахрай В. Проблема формування в підлітків цінності життя у взаємодії школи і сім'ї: концептуальні засади дослідження. Народна освіта: електронне наукове фахове видання. 2017. Вип. № 3(33). URL: https://www.narodnaosvita.kiev.ua/?page_id=5045.

21. Швейцер А. Культура и этика / пер. с нем. Н. Захарченко и Г. Колшанского, общ. ред. и предисл. В. Карпушина. М.: Прогресс, 1973. 343 с.

22. Шелер М. Положение человека в космосе. Проблема человека в западной философии: переводы / сост. и послесл. П. Гуревича; общ. ред. Ю. Попова. М.: Прогресс, 1988. С. 31–95.